

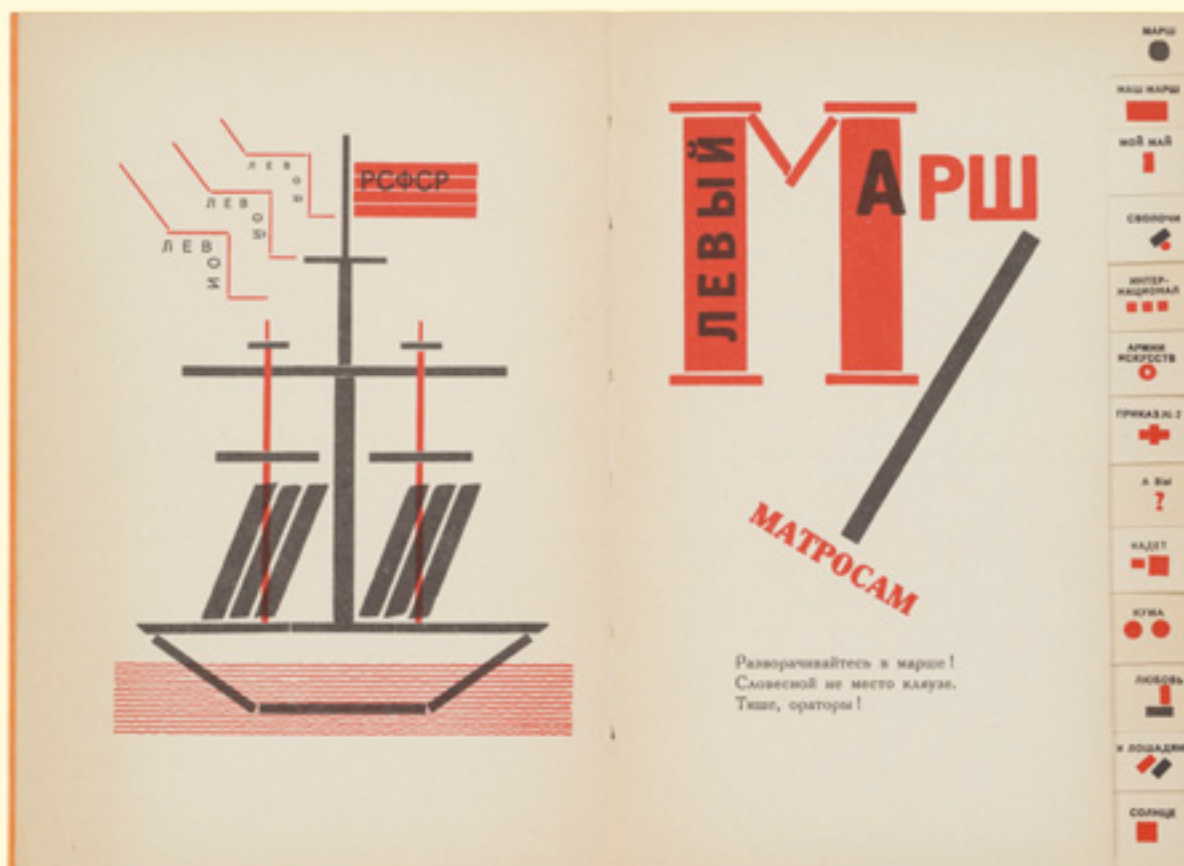
Letterspijs

Facsimile's

Frans A. Janssen

ven: dit nummer van *de Boekenwereld* besteedt uitvoerig aandacht aan de facsimile-editie van de magnifieke *Atlas der Nederlanden*. Maar ook moderne boeken verschijnen wel in een fotografische herdruk, zoals Majakovski's bundel communistische gedichten *Dlia golosa* [Voor de stem] uit 1923, een boek dat iedere typofiel zou willen kopen als het op de antiquarische markt niet rond € 10.000 zou kosten. Ook voor wie geen Russisch kan lezen is dit boek, door El Lissitzky ontworpen in constructivistische stijl, fascine-

Vladimir Majakovski, *Dlia golosa* [Voor de stem], vormgegeven door El Lissitzky; Berlijn, Goisizdat, 1923 (exemplaar van de Bijzondere Collecties van de UvA).

Van interessante boeken waarvan ik geen exemplaar kan bemachtigen (meestal omdat ze erg duur zijn), koop ik graag facsimile-uitgaven. Dat geldt in het bijzonder voor drukkershandboeken, een van mijn interessegebieden. Bij het ontbreken van een facsimile van zo'n boek heb ik dat in sommige gevallen voor uitgever verzorgd, zodat ik zelfs over tien exemplaren van een fotografische reproductie beschik. Ik bezit nu rond vierhonderd facsimile-edities van gedrukte boeken, die van handschriften – een aparte

categorie – niet meegerekend. De behoefte aan dergelijke boeken neemt af naarmate het internet oude en bijzondere boeken digitaal toegankelijk maakt, al is de kwaliteit van die reproductie minder dan in het papieren medium.

Toch verschijnen er nog steeds (vaak dure) fotografische en in offset gedrukte heruitgaven. Bekend zijn de uitgaven van Taschen, bijvoorbeeld de invloedrijke Lutherbijbel uit 1534 of Bodoni's prachtige letterproef *Manuale typographicum* uit 1818. Om dichterbij huis te blij-

rend. De ontwerper noemt zich in het begin van de bundel 'constructor knigi' – constructeur van boeken, een mooie karakterisering van het vak van grafisch ontwerpen. Een fotografisch zelfportret uit 1924 gaf hij de titel 'De constructeur'. In 2012 verscheen – voor de derde maal, als ik het goed zie – een facsimile van dit boek, ditmaal bij de Amsterdamse uitgever Huis Clos, voorzien van een vertaling van Majakovski's gedichten en van commentaren, de beide laatste onderdelen helder vormgegeven door Piet Gerards.

Vergelijkend onderzoek

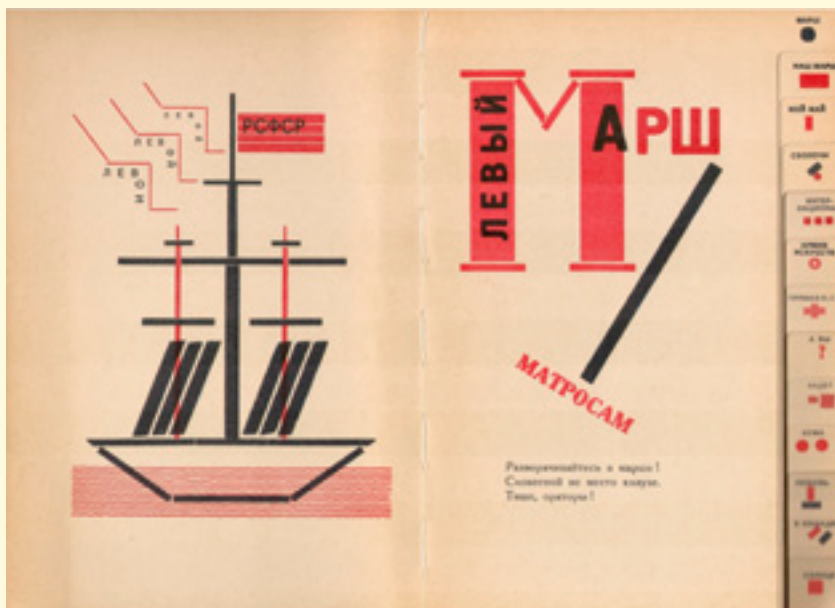
Wat houdt een facsimile in, wat kan de functie zijn en wat zijn de beperkingen? Om deze vragen te beantwoorden zal ik het nieuwe Majakovski-facsimile vergelijken met enkele exemplaren van de oorspronkelijke uitgave en met twee eerdere facsimile-edities, te weten een in 1973 in Keulen verschenen uitgave en een die in 2000 werd gepubliceerd door The British Library.

Het blijkt dat de drie facsimile's op enkele punten niet alleen afwijken van exemplaren van de oorspronkelijke in hoogdruk uitgevoerde uitgave uit 1923, maar ook van elkaar. Mijn uitgangspunt is het exemplaar waarnaar de Amsterdamse uitgave is vervaardigd, dat van het Van Abbe Museum in Eindhoven; daarnaast is het exemplaar van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam geraadpleegd en een tweede, recent door Van Abbe verworven exemplaar.

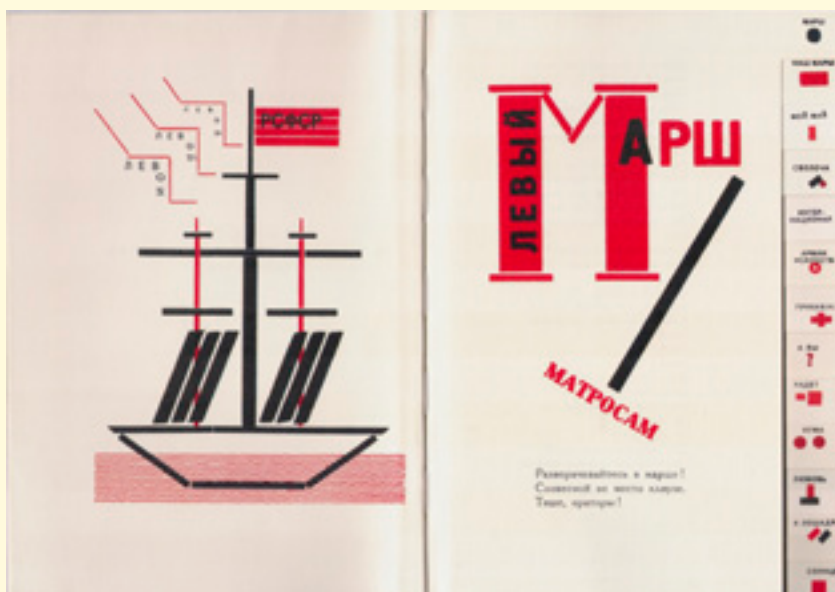
De Londense facsimile-editie gebruikt twee duidelijk onderscheiden tinten in de vele rood gedrukte gedeelten, waarvan geen van beide overeenkomt met de rode inkt van de oorspronkelijke druk. De zorgvuldig gemaakte Amsterdamse uitgave staat in dit opzicht vrij dicht bij de druk uit 1923. De ene bladzijde die in 1923 van een autotypie is gedrukt (alle overige afbeeldingen zijn uit zetmateriaal opgebouwd) is in 2012 goed gereproduceerd, terwijl in 1973 en 2000 de grijstonen ernstig verzwakt zijn. Ook zijn in het Nederlandse facsimile de lettertypen scherper afgedrukt. Voor de facsimile-editie uit 1973 kan daarbij nog het excuus gelden dat de offset aanvankelijk moeilijk heldere kleuren kon afdrucken.

De zetspiegel staat in 2012 iets hoger op de bladspiegel en het laatste lemma van de duimindex heeft wat meer wit onder zich. Dit type afwijkingen kan echter te herleiden zijn op verschillen in de exemplaren die ten grondslag liggen aan de onderscheiden facsimile-edities (die van het Van Abbemuseum in Eindhoven en de British Library in Londen; het Keulse facsimile noemt geen exemplaar). Die verschillen zijn er de oorzaak van dat in de Keulse en Londense facsimile's een aanduiding in de duimindex (drie rode blokjes, zie afbeelding), een pagina-cijfer en twee katernsignaturen niet

Keulen, Gebr. König, 1973.

Londen, British Library, 2000.

Amsterdam, Huis Clos, 2012.

afgedrukt zijn, in tegenstelling tot de recente Amsterdamse editie en haar voorbeeld. De drie bekeken exemplaren van de druk uit 1923 wijken juist daar van elkaar af, waar rood- en zwartdruk bij elkaar staan: het register was niet bij elke afdruk gelijk. Dat hangt samen met de gebruikte grafische techniek. Bij boekdruk, die alleen gebruik maakt van loden zetmateriaal, kunnen allerlei ongelukjes optreden. Het voorkomen van verschillen tussen exemplaren van één en dezelfde druk is een verschijnsel dat we kennen bij alle boeken die gedrukt zijn vóór 1800. Dat de drie facsimile's keurig ingenaaid zijn, waar in de oorspronkelijke uitgave de katernen met nietjes bijeengehouden werden, is een begrijpelijke afwijking.

Het is vaker gezegd: facsimile's – zowel papieren als digitale – geven zelden een nauwkeurige afspiegeling van het origineel, als het gaat om formaat, kleur, scherpheid of completeheid. Dit hangt natuurlijk samen met de technieken die voor de reproductie gehanteerd zijn, maar ook met de afkeurenswaardige gewoonte om zwak uitgedrukte, vervormde of beschadigde gedeelten te retoucheren. Wanneer er meerdere facsimile's van een boek zijn, zien we bovendien onderlinge verschillen (al kunnen die ook teruggaan op bijzonderheden van het exemplaar van de uitgave dat aan de reproductie ten grondslag lag).

Een facsimile geeft in feite de illusie van vervanging van het origineel, men krijgt alleen een indruk van het boek en men kan de tekst lezen. Het is een nuttig hulpmiddel voor het (thuis!) bekijken van aspecten van het origineel. Maar voor bepaalde zaken – lettertype, kleur, papier, etc. – moeten zowel de historicus als de liefhebber terugkeren naar de originele drukken. Toch heerst de opvatting dat bij aanwezigheid van een reproductie het origineel niet meer bekeken hoeft te worden. Iedereen accepteert dat ook de beste reproductie van een tekening van Rembrandt het origineel niet overbodig maakt, maar in de wereld van digitalisering (en helaas soms ook in de bibliotheekwereld) is een dergelijke opvatting ten opzichte van boeken niet vanzelfsprekend.

Theuerdank en Erasmus

Bij andere facsimile-uitgaven zijn soortgelijke opmerkingen te maken, zoals bij beide edities van de zogenaamde *Theuerdank*, een feestboek uit 1517 dat keizer Maximiliaan samenstelde en tot een bibliofiel meesterwerk liet maken. De beide facsimile's – de een in 1968 verschenen bij Müller & Schindler (Stuttgart), de ander in 2003 bij Taschen (Keulen) – verschillen in de afmetingen van de zetspiegel. Voor zover ik kan zien is de eerstgenoemde hier getrouw aan het origineel. Alleen al hierom zou die van Taschen ongeschikt zijn voor de studie van de merkwaardige lettertypen in dit bijzondere boek.

In 1986 verscheen bij de wetenschappelijke uitgeverij Frommann-Holzboog (Stuttgart) een facsimile van het hoofdwerk van Erasmus: zijn uitgave van het Nieuwe Testament (*Novum instrumentum*), in 1516 door Johannes Froben in Bazel gedrukt. De humanistische geleerde heeft – heel moedig – niet alleen de oorspronkelijke Griekse tekst als eerste laten afdrukken, maar bovendien de door de Kerk geautoriseerde Latijnse tekst (de zogenaamde Vulgaat) vervangen door een eigen, gecorrigeerde vertaling. Beide zaken waren nog niet eerder vertoond. Naast de tekst was ook de typografische vormgeving vernieuwend, tenminste voor een ten noorden van de Alpen gedrukt boek. Zonder twijfel onder invloed van de bereisde Erasmus werd de presentatie van de tekst op Italiaanse wijze ingericht: tekst en commentaar gescheiden, duidelijke lettertypen, heldere lay-out met aan het einde van onderdelen fraaie vignetten, zogenaamde *cul-de-lampes*.

Vergelijking van deze heruitgave met de oorspronkelijke druk leert dat om raadselachtige redenen de reproductie iets verkleind is (7%). De versierde openingspagina (bij het begin van het Evangelie van Mattheüs), waarvan de sierranden buiten de zetspiegel in de marge zijn gezet, is nog sterker verkleind, om deze ornamenten alsnog binnen die zetspiegel te laten vallen; anders zou bij de smalle marges in het facsimile dit blad gevouwen moeten worden. Ik heb hier over de zetspiegel van de druk uit 1516, niet over de blad-

spiegel: de marges in het papier werden, met uitzondering van het rugwit, tot in de negentiende eeuw niet door de drukker vastgesteld, maar door de binder. Dit laatste houdt in dat de pogingen van adepten van de Gulden Snede (ja, ook Jan Tschichold) om die maatverdeling in de marges van oude handschriften en drukken te herkennen vergeefs zijn.

Deze facsimile-uitgave zondigt tegen twee andere hoofdregels. De rode inkt van de ornamenten op de eerste bladzijde van de Brieven van Paulus is genegeerd, terwijl dat juist in het begin van de zestiende eeuw een signaal was: Paulus propageerde een christocentrisch geloof en speelde daarom een grote rol in de godsdienstkwetsies die zich in 1516 al aankondigden. Ten slotte dient een facsimile-editie aan te geven welk exemplaar gefotografeerd is: wij weten immers dat tot in de negentiende eeuw exemplaren van dezelfde druk kunnen verschillen, ook in tekst.

Iedere boekhistoricus weet dat hij zoveel mogelijk exemplaren van een druk moet bekijken, want dat levert altijd verrassingen en vondsten op. Van een aantal boeken bezit ik zowel het facsimile als een exemplaar van de originele editie, bijvoorbeeld van De Lalande, *Art de faire le papier* uit 1761, onderdeel van de grote reeks *Description des arts et métiers*. Toen ik op een veiling in een kleine Duitse stad de oorspronkelijke editie van deze oudste beschrijving van het papiermaken kon kopen, legde ik die onmiddellijk naast de twee facsimile's die ik al bezat. Het bleek dat mijn exemplaar een andere druk vertegenwoordigt dan het voor de beide facsimile-edities gebruikte; een van de twee is een nadruk van de andere, die inclusief het titelblad nauwkeurig regel voor regel nagezet is. Titelbeschrijvingen in bibliotheekcatalogi kunnen dergelijke drukken meestal niet van elkaar onderscheiden. Mogelijk zou ik die nadruk ook gevonden hebben als ik alle bereikbare exemplaren bekeken zou hebben, maar dankzij het facsimile had ik mijn aankoop snel geïdentificeerd en kon ik aldus de bibliografieën van het papiermaken met één onbekende editie verrijken.